

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR
SEMPOZYUMU
VIII

21-23 Kasım 2014

B İ L D İ R İ L E R

C İ L T I

EDİTÖRLER

DR. COŞKUN YILMAZ

DOÇ. DR. CENGİZ TOMAR

DR. UĞUR DEMİR

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VIII

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın / Dr. Coşkun Yılmaz
Prof. Dr. Mehmet İpşirli / Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Prof. Dr. Erhan Afyoncu / Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı
Prof. Dr. Halis Yunus Ersöz

İmla ve Tashih

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Karataş

Fotoğraf

Üsküdar Belediyesi / SMEY
Kenan Koca / A. Bilal Arslan / A. Fatih Yılmaz
M. Esat Coşkun / Tebliğ Sahipleri

Tasarım

SMEY

Grafik Uygulama

Ender Boztürk

Renk Ayrımı

Bülent Avnamak

Baskı Cilt

Dörtbudak Yayınları
Mecidiyeköy Mah. Kervangeçmez Sk. İnci Apt. Şişli/İst.

İstanbul 2015

ISBN 978-605-84934-9-0 (Tk)

ISBN 978-605-9719-00-1 (1.c)

Telif Hakları Üsküdar Belediyesi'ne aittir.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

Mimar Sinan Mah. Hakimiyet-i Milliye Cad. No: 35 Üsküdar/İstanbul

Tel. +90 (216) 531 30 00 • +90 (216) 531 31 03

www.uskudar.bel.tr

ESKİÇAĞ'DA VE BİZANS DÖNEMİ'NDE ÜSKÜDAR

PROF. DR. ERGÜN LAFLI

Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Antik Boğaziçi yani “Bosporos Trachikos” topografyası içinde Üsküdar’ın yeri ne idi? Üsküdar tarihi coğrafya bilimi kıstas alındığında İstanbul’un Tarihi Yarımadası’nın, yani Sarayburnu’nun tam karşısına denk gelmektedir (**resim 1**). Bu konum Antik Byzantion kenti için son derece önemliydi. Özellikle Kız Kulesi İ.Ö. 7. yüzyılda bu konum dikkate alınarak temelleri atılmış olan bir gözetleme kulesi idi. Anadolu’dan gelen yolların son durağı olan Üsküdar aynı zamanda Asya’dan toplanıp gelen birçok ticaret yolunun bitiş noktasındadır. Eskiçağ’da ulaşım, konaklama ve askeri üs olarak yararlanılmasının yanı sıra, ticari açıdan da büyük önem taşıyan Üsküdar, İstanbul’un fethinden çok önce 1352’de Türklerin eline geçmiştir. Bu makalede Üsküdar’ın Türklerin eline geçmeden önceki dönemleri özetlenecektir.

Khrysopolis, Skoutarion ve Üsküdar

“Üsküdar” teriminin Roma Dönemi’nin askeri birliklerden olan “Scutarii” ve buradaki Skoutarion (Yunanca “Σκουτάριον”) Kışlası’ndan geldiği düşüncesi yaygındır. Bizanslılarca “Khrysopolis” (Altınşehir) olarak adlandırılan Üsküdar, daha sonraları “Skoutarion” olarak tanınmaya başlamıştır. Hellen Mythologia’sına göre Khrysopolis Khrysos ve Khryseis gibi Agamemnon’un oğluydu. Khrysopolis Klytaimnestra’nın hışmından kaçıp, Anadolu’ya gelir. Buradan da Kırım’a geçmeyi planlar. Ancak Bithynia kıyılarında hastalanır ve ölür. Mezarı Üsküdar’da inşa edildiği için Üsküdar’ın bulunduğu mevkiye “Khrysopolis” adı verilir. Khrysopolis ile ilgili olarak elimizdeki az sayıdaki Antik yazılı metin vardır. Yunanlı tarihçi Xenophon (İ.Ö. 430–354) Anabasisi’nde (=Onbinlerin Dönüşü) “Onbinler Mesopotamia’dan dönerken kuzeye yöneldiler, Karadeniz boyunca ilerlediler ve Khrysopolis’e geldiler. Yedi gün kaldılar; birlikte getirdikleri ganimetleri

Resim 1:
Üsküdar sahili
(fotoğraf:
E. Lafli,
2014).

sattılar. Atinalılar buraya geldiler, gümrük binasını kurdular, komutanları bıraktılar, şehri surlarla donattılar” demektedir. Bu metne göre İ.Ö. 547-546 yıllarında Anadolu’yu ele geçiren Pers İmparatoru Büyük Darius (İ.Ö. 549-485) İ.Ö. 513’de İskit seferine çıkmış, Boğaz’ı sandal dizisiyle geçmiş ve Perslerin ganimet ile vergileri Khrysopolis’te toplandığı için bu mevkiye “Altınşehir” ismi vermiştir. Pers ve Atinalı komutanlar ant içme töreni için burada buluşmuşlardır. Ayrıca aynı yazar kenti çeviren surların, liman gümrüğünün ve 30 gemilik bir koruma filosunun bulunduğunu da yazmaktadır.

Üsküdar İ.S. 12. yüzyıl ile beraber “ham ya da tabaklanmış deri” anlamını taşıyan “Scitos”tan türemiş olan, İ.S. 2. yüzyılda burada konuşlanmış Roma askeri birliklerinden birine verilmiş “Scutarii” isminden ve buradaki “Skoutarion Kışlası’ndan” esinlenerek “Skoutarion” (Σκουτάριον) olarak anılmaya başlanmıştır. IV. Haçlı Seferi (İ.S. 1200-1204) ile İstanbul’a gelen Fransız lirik şair Geoffroi de Villehardouin (İ.S. yaklaşık 1160-1213), “Histoire de la conquête de Constantinople” (İstanbul’un Zaptının Tarihi) adlı kitabında bu bölge için “Escutaire” sözcüğünü kullanmış¹ ve bu sözcük Fransızca kaynaklarda sık sık tekrarlanmıştır. “Skutarion” ismi özellikle 15. yüzyıldan sonra önce Müslim tebadan başlayarak zamanla “Üsküdar”a dönüşmüştür. Buna göre İ.Ö. 7. yüzyıl ile İ.S. 4. yüzyıllar arasında Üsküdar “altın şehir” anlamına gelen “Khrysopolis” olarak, İ.S. 4. yüzyıl ile 12.-13. yüzyıl arasında “Skoutarion”ın türevleri ile anılmaktadır. İ.S. 13.-14. yüzyıl sonrası ise artık “Üsküdar” olarak tanınmıştır. Üsküdar kıyılarına ise Eskiçağ’da “Metopon” ismi verilmiştir.

Resim 2:
Roma İmparatoru
I. Konstantin'in
klosal mermer
büstü.

Resim 3:
Roma İmparatoru
Flavius Galerius
Valerius Licinianus
Licinius'a ait altın
bir sikke.

Üsküdar'da belli başlı toplam 33 mahalle bulunur. Ancak tarihi Üsküdar ve daha önce-
sinde Khrysopolis ile Skoutarion topografik olarak tanımlanırken bugünkü Üsküdar'ın
güneybatısındaki Selman Ağa, İnkılâp, Gülfem Hâtun ve Rûmî Mehmet Paşa Mahal-
leleri kastedilir içinde ve Antik kentin çekirdeğini oluşturan Akropol bu mevkidedir.

Antik "Khrysopolis" ismi İ.S. 4. ve 5. yüzyıl tarihi kaynaklarında özellikle Khrysopolis
Muharebesi bahsi ile öne çıkmaktadır. Bu muharebe Khrysopolis ile Khalkedon (bu-
günkü Kadıköy İlçesi) arasındaki bir yerde, iki Roma imparatoru I. Konstantin (İ.S.
272-337; **resim 2**) ve Flavius Galerius Valerius Licinianus Licinius'un (İ.S. 250-325;
resim 3) arasında İ.S. 18 Eylül 324 tarihinde gerçekleşmiştir. I. Konstantin büyük ölçekli
bu savaşta kesin bir başarı elde etmiş ve İmparator I. Anastasius devrinde yaşamış
Bizanslı tarihçi Zosimos'a (İ.S. 490-510) göre² Khrysopolis'te muazzam bir bozgun ya-
şanmıştır. İmparator Büyük Konstantin'in ölümünden bir kaç yıl sonra onun hayatını
yazan anonim bir yazar ise İstanbul'un Roma İmparatorluğu'nun başkenti oluşunu I.
Konstantin'in kazandığı Khrysopolis Savaşı'na ilintilemektedir.

Resim 4-5:
Pendik'te ele
geçen prehistorik
buluntular
(fotoğraflar: E.
LAFLI, 2014).

2000'li Yıllarda Üsküdar'daki Arkeolojik Çalışmalar ve Kent Kültür Tarihine Katkıları

Arkeolojik sürece baktığımızda Üsküdar'ın ve İstanbul'un Anadolu Yakası'nın aslında Neolitik Çağ'dan itibaren çeşitli yerleşimlere sahne olduğunu ve Balkanlar-Anadolu-Yakın Doğu hattı üzerinde önemli bir uğrak noktası olduğunu görmekteyiz. Kadıköy'deki Fikirtepe³ ve son yıllarda yine Marmaray Kazıları ile ön plana çıkan Maltepe-Kartal-Pendik⁴ hattındaki prehistorik buluntular (**resim 4-5**) Avrupa Yakası'ndaki Yarımburgaz Mağarası buluntuları ve hemen sonrası evrelerle paralellik göstermektedir. Ancak Üsküdar komşusu Kadıköy, Kartal ve Pendik'e göre prehistorik malzeme açısından daha fakirdir.

Son yıllarda Üsküdar'ın Eskiçağ'ı ile ilgili bazı önemli arkeolojik gelişmeler olmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından 2000'li yıllarda yapılan ve sonradan kısmen yayımlanan⁵ Üsküdar'daki Marmaray kazıları Üsküdar'ın Eskiçağ'ına ilişkin bilgilerimizin en önemli kaynağına dönüşmüştür. Antik Khrysopolis'in arkeolojik olarak en bilinen kısmı bugünkü Şemsi Paşa Camisi dolaylarında, denize uzanan basık çember biçimindeki bölümde kurulan mevkidir. Bu alandaki Marmaray kurtarma kazılarında (**resim 6**) Khrysopolis'in kuruluş çağına, Klasik, Hellenistik ve Roma devirlerine ait az sayıda küçük buluntu ele geçirilmiştir. Bölgedeki asıl buluntular Bizans Devri ile yoğunlaşmaktadır. Buradaki Antik yerleşimin yazınsal yansımaları İ.Ö. 7. yüzyıldan beri bilinmektedir.

Resim 6:
Üsküdar
Marmaray kazı
çukuru.

Marmaray inşası sırasındaki arkeolojik kurtarma çalışmalarında elde edilen bulgulara göre bu bölge en azından Geç Arkaik Çağ'dan itibaren, Klasik, Hellenistik, Roma, Erken ve Orta Bizans Dönemleri'nde (**resim 7**) Boğaz'daki önemli bir ulaşım ve konaklama merkezidir. Üsküdar Meydanı'nda bulunan Geç Geometrik ve Erken Arkaik çağ seramik eserlerden anlaşıldığı üzere İ.Ö. 7.-6. yüzyıldan beri bu bölgede bir yerleşim mevcuttur. Ancak Khrysopolis tarihin hiçbir döneminde tam anlamıyla bir şehir statüsü kazanmamıştır. Ancak buluntular buraya İ.Ö. geç 7. yüzyılda yerleşenlerin Ion kökenli olduklarını ortaya koymaktadır. Demek ki Iona Bölgesi'nden İ.Ö. 7.-6. yüzyıllarda Karadeniz'e yapılan kolonizasyon hareketleri çerçevesinde, Karadeniz'e açılan ticaret yolundaki bu kilit mevkii de nasibini almıştır. Ancak Üsküdar'ın Eskiçağ'da neden büyük bir kente dönüşemediği sorunsalı gelecekteki araştırmalarla çözülmek zorundadır. Zira bu yerleşim ne Roma, ne de Hellenistik devirlerde sikke basmıştır. Sarayburnu Bölgesi'nde İ.Ö. 7.-6. yüzyılda aktif kolonistler olarak Megaralıların bulunduğu düşünülse de, Üsküdar'daki buluntular bu konuda Ionluların yoğun olduğunu bize kanıtlamıştır. Bülbül ve Çavuş Dereleri ise, ağzı dar olan bir Antik limanı teşkil etmekteydiler. Üsküdar Meydanı'ndaki Marmaray Projesi kapsamındaki arkeolojik kurtarma kazılarında, daha önce bilinmeyen Roma ya da Erken Bizans dönemi limanına ait olabileceği tahmin edilen buluntular ortaya çıkarılmıştır. 1203 yılında IV. Haçlı Seferi'nde donanmanın Üsküdar'a demirlemiş olması bu buluntuların limana ait olma olasılığını güçlendirmektedir.

Marmaray inşası sırasında 2004-2008 yılları arasındaki arkeolojik kurtarma kazıları sırasında ele geçen buluntular özellikle İ.S. 9. ve 12. yüzyıllara, yani Üsküdar'ın "Skoutarion" olarak adlandırıldığı dönemlere ve 18. yüzyıl Osmanlı Dönemi'ne aittir. Bu buluntular arasındaki kuşkusuz en önemlisi doğusunda bir nekropol alanının da ele geçirildiği kilisedir (**resim 8-9**).⁶ Bu kilise Marmaray inşası bölgesinde bulunan Mihri-mah Sultan Camii'nin ön kısmında bulunmuştur. İ.S. 12-13. yüzyıla ait bu apsidal yapı Üsküdar'da şu ana değin bulunan en eski mimari kalıntıdır. Tek nefli apsidal yapının apsisi kuzeydoğu yöndedir. Dikdörtgen planlı bu yapı oldukça sağlam temel duvarları ile Horasan harcından örülmüş (**resim 10-13**), 11-13.yüzyıl'ın tipik özelliğini yansıtan duvarlara sahiptir. Buluntular bu yapının İ.S. 10. yüzyılda onarıldığını, daha sonra

Resim 7:
Üsküdar
Marmaray
kazılarında ele
geçen pişmiş
toprak bir ticari
amphora.

11-12. yüzyılda kullanıldığını göstermektedir. Bülbül Deresi'nin alüvyonunun üstüne kazıklar çakılıp, blok taşlarla ve Horasan harcıyla inşa edilen, yaklaşık 600 metrekarelik bu yapı payeli bir kilisedir.

Marmaray Kazıları'nda ele geçen bu kilise kime aittir? Bizans Dönemi'nde İstanbul'da 400'den fazla kilise inşa edildiği bilinmektedir. Bizans kaynaklarında Üsküdar'da İ.S. 582-602 yıllarında hüküm sürmüş olan Bizans İmparatoru Mavrikios'un eniştesi Aziz Philippikos'a ait bir manastırından söz edilse de, bu yapının nerede olduğu bilinmez. Bu apsisli yapının Bizans Devri'nde bir tepe yamacında bulunan Hagia Marina Manastırı'na ait olması fikri de ortaya atılmıştır. Aslında Erken Bizans yazılı kaynaklarına bakıldığında Üsküdar'da kiliseler İ.S. 5. yüzyıldan itibaren mevcuttur. Bu dönemin dini şahsiyetlerinden İstanbullu Keşiş Maximus'un (Μάξιμος ο Ομολογητής; İ.S. 580-662) Khrysopolis'te bir manastıra girdiği bilinir.⁷ Ayrıca Bizans Generali Philippikus'un (İ.S. 580ler-610lar) Khrysopolis'te İ.S. 602 ile 610 yılları arasında bir manastırda olduğu ve buradaki bir kiliseye gömüldüğü de ele geçen bilgiler arasındadır.⁸ Dolayısıyla Erken Bizans dini literatüründe Üsküdar oldukça sık rastlanılan bir toponomidir. Bunun dışında, Kuzguncuk Semti Bizans İmparatoru II. Iustinious (Flavius Iustinus Iunior, İ.S. 565-578) Dönemi'nde inşa edilen ve altın yaldızlı çatı kiremitlerine sahip olduğu rivayet edilen bir kilisenin varlığı sebebiyle "Khrysokeramos" adı ile anılmaktaydı.⁹ İ.S. 10. yüzyılda Üsküdar'a, afaroza uğramış ve yarımada'dan ayrılması gereken Simon Theologos adında bir keşiş gelmiş ve kiliseyi onararak felsefi çalışmalarına ve reformlarına devam etmiştir. Ancak Marmaray inşa alanında bulunan bu kilisenin Bizans metinlerinde geçen Simon Theologos'a ait kilise olup, olmadığını söylemek şu an için oldukça güçtür. Bizans kaynaklarına göre İmparator I. Manuel Komnenos'un (İ.S. 1118-1180; **resim 14**) Skutarion'da bir sarayı mevcuttur; ancak bu yapının sözü edilen sarayla bir ilgisi yoktur. Ayrıca kazı çalışmaları sırasında bu alanda Bizans Dönemi'ne ait bir de iskele kalıntısına rastlanmıştır.

Resim 8-9:
Üsküdar
Marmaray
kazılarında
bulunan Bizans
Dönemi'ne ait
payeli kilise
kalıntısı.

Bizans Devri'nde Üsküdar Kıyılarının Topografyası

Khrysopolis konum itibari ile birçok Antik kome (köy) ve mevki barındırmaktadır. Khrysopolis'e en yakın Antik kent Kadıköy merkezde bulunan Khalkedon idi. 2000'li yıllara gelene değin Üsküdar ile ilgili bilgilerimiz bir hayli kısıtlı idi. Wolfgang Müller-Wiener'in 1977 yılında yayımladığı ve 2001 yılında Türkçe'ye çevrilen "İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası" kitabından yola çıkarak Boğaz ve Üsküdar'ın en azından Bizans Çağı ile ilgili bazı verilere sahip idik. Müller-Wiener çalışmasını büyük ölçüde Boğaziçi'nin Eskiçağ'daki topografyası hakkında çok önemli bir kaynak olan, İ.S. 2. yüzyılın sonlarında Dionysios Byzantios tarafından yazılan ve 20. yüzyılda "Dionysii Byzantii Anapulus Bospori : una cum scholiis X saeculi" ("Boğaziçi'nde Bir Gezinti") ismiyle yayımlanan kitaba dayandırmıştır. Bu eserin birkaç sayfadan ibaret eksik bir el yazma nüshası 1841 yılında Aynaroz'da Vatopedi Manastırı'nda bulunarak, Minoidas Minas tarafından Batı'ya getirilmiştir. Bu el yazması önce 1874'de Paris'te Carle Wescher, sonra da 1927'de Berlin'de Rudolf Güngerich eliyle yayımlanmıştır. Bu iki kaynağın dışında Kuut Olof Dalman'ın "Das Valens-Aquädukt in Konstantinopel" adlı eserinde, Semavi Eyice'nin "Bizans Devrinde Boğaziçi" adlı kitabında, Raymond Janin'in 1964 yılındaki "Constantinople byzantine : développement urbain et répertoire topographique" (Archives de l'Orient latin 4, Paris) ve 1975 yılındaki "Les églises et les monastères des

Resim 10-13:
Üsküdar
Marmaray
kazılarında
bulunan Bizans
Dönemi kilise
kalıntısının örgü
sistemleri.

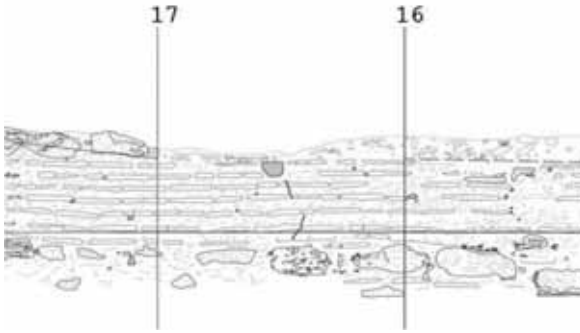

Resim 11

grands centres byzantines : Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique” adlı kitaplarında, Cyril Mango’nun 1985 yılındaki “Le développement urbain de Constantinople (IVe -VIIe siècles)” adlı kitabında ve son olarak Clive FOSS’un 1995 tarihli Princeton-İstanbul haritasında Üsküdar ile ilgili bilgiler oldukça azdır. Tüm bunların dışında Üsküdar ve kıyıları ile ilgili en önemli kaynaklardan biri Fransız topograf Pierre Gilles’dir. 1490-1555 yılları arasında yaşamış Gilles (eserlerini Latince yayımlattığı için “Gyllius” olarak da anılmaktadır) 1544-1547 yılları arasında Fransa Krallığı tarafından İstanbul Fransız Elçiliği’nde antik metinleri aramak ile görevlendirilmiştir. Burada vaktinin ciddi bir kısmını Antik İstanbul üzerine ayırmış ve bu kent üzerine çok geniş ve kapsamlı bir arşiv çıkarmıştır. Görevi bittikten sonra Roma’ya dönmüş ve notlarını kitaplaştırmak üzere çalışmaya başlamıştır. İlerleyen yaşı nedeniyle geçirdiği ateşli hastalık nedeniyle kitabını bitiremeden 5 Haziran 1555 yılında vefat etmiştir. Ölümünden sonra yeğeni Antoine Gilles notlarına ulaşmış ve eserlerini 1561 yılında Lyon’daki G. Roville Matbaası’nda Latince iki kitap olarak bastırmıştır. İlk

Resim 12

Resim 13

kitap “De Bosphoro thracio, libri II I” (“Boğaz’ın Trakya Kısmı Üzerine”) ve diğeri de “De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV” (“İstanbul’un Topografisi ve Antik Eserleri”) isimlerini taşır (**resim 15**). İkinci kitap çok uzun süre İstanbul üzerine en önemli referanslardan biri olmuştur. Gilles de Müller-Wiener gibi Dionysios Byzantios’un eserini kitabında geniş ölçüde kullanmıştır.

Aslında Üsküdar’ın Eskiçağ’da birer küçük merkez konumundaki Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy ve Kandilli semtleri Boğaziçi kıyı topografyasının önemli noktalarındandır. Aşağıda Bosporos Trachikos’un (Antik Boğaziçi) Anadolu kısmındaki kıyılarında Kanlıca’dan Salacak’a kadarki Üsküdar kıyılarının Antik Dönem topografyası ile ilgili önemli bazı bilgileri ve mevki isimleri kısaca derlenecektir.

1- Kikonion, Protos Diskos, Sophiana, Singelouchora, Çengelköy (resim 16):

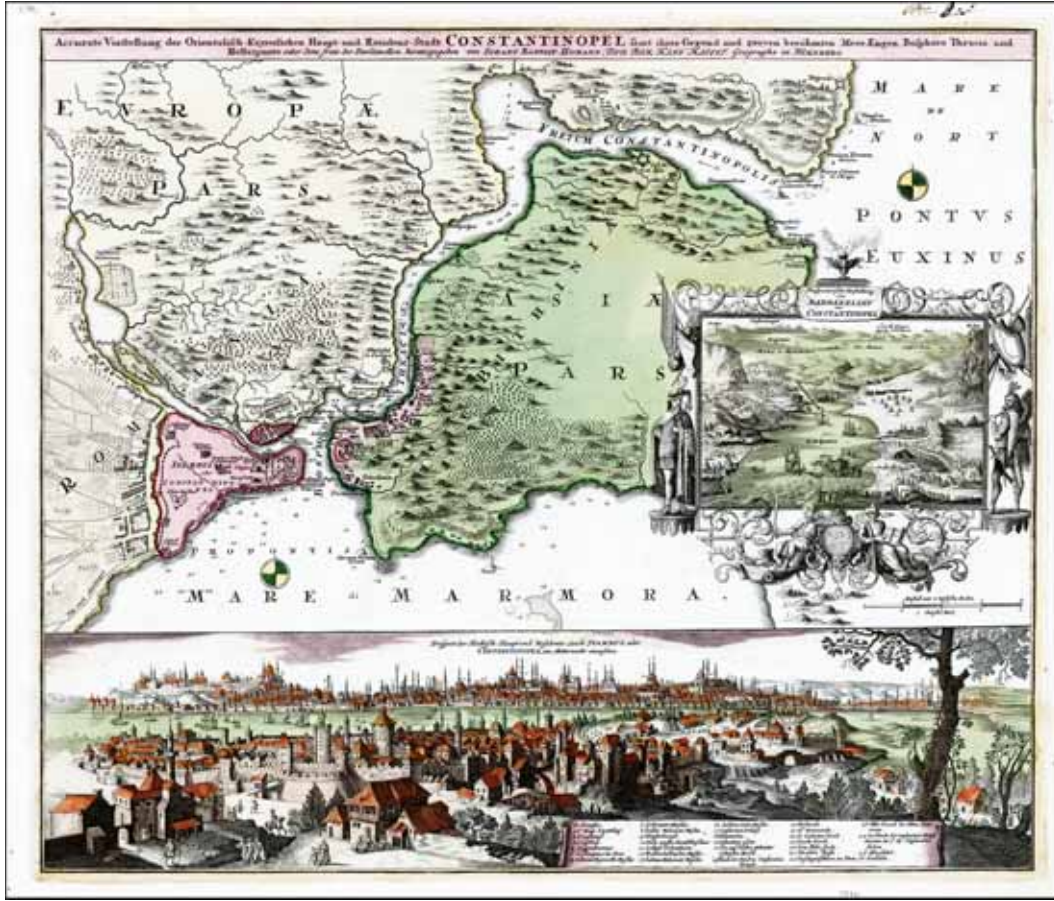
Çengelköy ile ilgili Bizans İmparatoru I. Anastasius (İ.S. 491-518) devrinde yaşamış Tarihçi Zosimos’dan birçok bilgiler elde etmekteyiz. Buna göre Çengelköy’e ilk olarak “Kikonion” ya da “Protos Diskos” yani “Birinci Koy” denmiştir. İ.S. 6. yüzyılda I. Ioustinianos (İ.S. 527-565; **resim 17**) zamanında Çengelköy’ün bugün tam ortasında bulunan Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi’nin bulunduğu yerde bir imparatorluk sarayı

Resim 14:
Bizans İmparatoru
I. Manuel
Komnenos
(İ.S. 1118-1180).

bulunduğu kaynaklarca aktarılmaktadır. Zaten bu kilisenin içinde ve dışında hala çok sayıda Bizans Devri'ne ait taş mimari öge izlenebilmektedir. Ancak İmparator İoustinianos manastır hayatını seven bir insan olduğu için bu harabe sarayı onartarak manastır haline getirtmiştir. Tarihçi Zosimos'un yazdıklarına göre, o zamanlar fakir ailelerin küçük yaştaki kızları çeşitli bölgelerden satın alınıp, fuhuş hayatına alıştırılarak, pazarlanıyormuş ve kadın ticareti had safhaya ulaşmış. Çengelköy'deki bu manastır işte kötü yola düşmüş, eziyet çeken ve kötü hayat yaşayan kadınların barınması ve bakılması işlemine tahsis edilmiş. Harabe sarayın manastıra çevrilmesi ve burada tövbekâr olmuş günahkar kadınların barındırılması nedeni ile bu manastıra "Ta Metanoia" yani "Tövbekârlar" adı verilmiş. Bu bilgiler doğrultusunda Çengelköy'ün ismi "Protos Diskos"tan sonra "Ta Metanoia" olmuştur. Bu manastır Bizans Dönemi'nin ilerleyen zamanlarında "Ta Sophiana" olarak da adlandırılmıştır. İ.S. 11. yüzyılın başlarından itibaren ise Çengelköy'ün ismi "Singelköy" olarak anılmaya başlanmıştır. "Singelos" Bizans Ortodoksisinde kilise meclisinin bir üyesine verilen ünvandı. Bu isimlendirme zamanla harebe haline dönüşen Ta Metanoia Manastırı'na Geç Bizans Dönemi'nde yerleşen saygın dini şahıslardan kaynaklanmaktadır. Bu durum zamanla bu köyün "Singelouchora", yani "Singelköy" olarak anılmasına yol açmıştır. Singelköy ismi de günümüze "Çengelköy" olarak taşınmıştır. Bugün Çengelköy Abdullah Ağa Yalısı bahçesindeki Erken Bizans Dönemi'ne ait bazı mimari bloklar bu döneme ışık tutar nitelikteki eserlerdir.

2- Nausimakhion, Vaniköy: Bizans Dönemi'nde Vaniköy "Nausimachion" ve Vaniköy Deresi "Lykadion Sinus" olarak adlandırılmakta idi.

Resim 15:
Johann Baptiste
Homann'ın
1720 tarihinde
Nürnberg'de
oluşturduğu
Boğaz haritasında
Üsküdar ve
çevresi.

3- Metanoia, Kuleli: Bizans Dönemi'nde Kuleli Bölgesi "Metanoia" olarak adlandırılmıştır.

4- Palodes: Üsküdar'ın kuzeyinde, Amykos (Beykoz) yakınlarında bataklıklar bir bölgesi idi. Bu bölge Khrysokeras/Χρυσοκέρας ("Altın Boynuz"=Haliç)'teki bataklıkları anımsatmaktadır.

5- Manolos Koyu: Fransız topograf Pierre GILLES'e bu deniz noktası göre Hermaion Koyu'nun (Rumelihisarı) orta kenarındadır.

6- Neokastron Deresi: "Enaretia" veya "Aretai" olarak da adlandırılmış olan bugünkü Göksu Deresi'dir.

7- Neakastron, Anadolu Hisarı (resim 18): Bu hisar Rumelihisarı'nın tam karşısında 7.000 metrekarelik bir alan üzerine, Boğaz'ın en dar noktası olan 660 metre mesafedeki bölgesine 1395 yılında, Yıldırım Beyazıt tarafından inşa edilmiştir. Diğer isimleri Nova Castrum ve Potamonion'dur.

Resim 16:
Bizans İmparatoru
I. Ioustinianos'u
(İ.S. 527-565)
tasvirleyen
Ravenna'daki bir
mozaik.

8- Kormion: Gilles'e göre, "küçük ağaç gövdesi" anlamına gelmektedir. Kanlıca ile Anadoluhisarı sınırını bugünkü ismi ile "Bülbül Deresi" belirler. Şimdilerde yok olan bu derenin aktığı küçük körfez Boğaziçi'nin en küçük koylarından biridir. Körfez denince 1960'lı yıllara kadar akla Kanlıca ile Anadoluhisarı arasında yer alan bu küçük koy gelirdi. Byzantion'lu Dionysios, ilkçağda "Phiale" adı da verilen bu körfezden söz eder.

9- Moletrina, Kandilli (resim 19): Diğer isimleri Skaliai, Perarion, Perrion, Perriron ve Ekhaia'dır. Bir kaynakta "Proochthoi" olarak da geçmektedir. Kandilli Üsküdar'ın en kuzeyinde, Anadoluhisarı ile Vaniköy arasında yer alan yerdedir ve bu bölgede hala birçok Bizans mimari ögesi görülebilmektedir.

10- Naplitikos (resim 20), Küçüksu Deresi: Bu dere Kandilli ile Anadoluhisarı arasından Boğaz'a dökülürdü. Göztepe'nin güney yamaçlarından inen sel yataklarının birleşmesiyle meydana gelen ve tepelik bir alanda hafif büklümler çizen bu dere "Göksu Çayırı" denilen düzlüğün güney kenarından denize dökülür.

11- Khrysokeramos (Χρυσοκεραμος), Kuzguncuk: Diğer ismi Hermelaos'dır. Prof. Dr. Semavi EYİCE'nin "Bizans Devrinde Boğaziçi" adlı kitabında İ.S. 6. yüzyılda Ioustinianos burada Meryem Ana veya Hagios Panteleimon (**resim 21**) adına bir kilise yaptırmıştır. Adı geçen kiliseden başka burada Hermelaos Manastırı bulunuyordu. Gilles "De Bosphoro thracio" adlı kitabında Prokopios'dan alıntılar yaparak Kuzguncuk ile ilgili şunları yazmıştır: "Oradan kısa bir burnu geçtikten sonra, eskiden damı yaldızlı tuğlalarla örtülü bir kilise bulunduğu için "Khrysokeramos" adını alan bir köye gelinir. Bu köyden 12 pes derinlikte toprak altına saklanmış eski temellere ait çok büyük dörtgen

Resim 17:
Anadolu Hisarı
(fotoğraf:
E. Laflı, 2014).

Resim 18:
Kandilli
rıhtımı
(fotoğraf:
E. Laflı, 2014).

Resim 19:
Küçük Kırk Kilisesi
(fotoğraf:
E. Laflı, 2014).

taşların kalıp çıkarıldığını gördüm. Taşlar eskiden orada çok iyi donanmış bir kalenin varlığına ve “Sophiana” adı verilen sarayın ya da daha eski sarayların yapılış tarzına ilişkin bilgi verirler. Saray Mikhael Kilisesi’nden uzakta değildir”.

12- Khrysokeramos Deresi: Kuzguncuk Deresi. Gilles tarafından yazın kuruduğu belirtilmektedir.

13- Stauros, Beylerbeyi (resim 22): Diğer isimleri “Rhoizousai Akrai”, “Sophianai”, “Sophias Limen” veya “Ioulianou Limen”dir. Beylerbeyi Kuzguncuk ile Çengelköy arasında yer alır. “Stauros” Yunanca’da “haç” anlamına gelir ve burada bulunan eski bir kilise üzerindeki haçtan dolayı bu semte bu ad verilmiştir. “Akrai Rhoizoiasai” olarak da adlandırılan bu mevkiyi Dionysios Byzantios “Boğaziçi’nde bir Gezinti” adlı eserinde şöyle anlatır: “Kikonion’un (Çengelköy) arkasında, adını çevresinde dalgaların kıyıya çarparak çıkardıkları sestten alan Akrai Rhoizoiasai (= Uğuldayan burunlar) ve Diskoi (=Diskler) vardır. (Diskler Beylerbeyi açıklarında bulunan iki yuvarlak kayaydı). Disklerden ilki daha büyük, ikincisi daha küçüktür. Her iki kaya da biçimlerinden (yani disk şekillerinden) bu adı alır.”

Boğaziçi kıyılarında Bizans devrinde kalan az miktardaki kalıntılardan biri Osmanlı Dönemi’ndeki padişahlara mahsus “İstavroz Bahçesi” adı verilen yerdeydi. Prof. Dr. Semavi Eyice’ye göre bu kalıntı planı ve mahiyeti anlaşılamayan tuğladan bir bina harabesi olup, Beylerbeyi İskelesi yakınında idi. İlk olarak 1918 yılında Osmanlı Deniz Kuvvetleri’nde çalışan Alman arkeolog Karl Lehmann-Hartleben (1894-1960) tarafından incelenen ve bir planı çıkarılan bu kalıntı 1958’de burada caddenin genişletilmesi sırasında ortadan kaldırılmıştır (**resim 23-24**). Bu yapı doğuda bir apsisi olan, fakat esas mekanın planı anlaşılamayan ağırlıklı olarak tuğladan bir Bizans kilisesi idi. Bu duruma göre Beylerbeyi’nde bugün yok olmuş bu kalıntının Boğaziçi kıyılarındaki Bizans Devri manastırlardan birinden geriye kalan kısımları olduğu düşünülebilir.

Resim 20:
Kuzguncuk
Hagios
Panteleimon
Rum Ortodoks
Kilisesi'nin 1911
yılında inşa edilen
kulesi ve apsisi
(fotoğraf: E. Laflı,
2014).

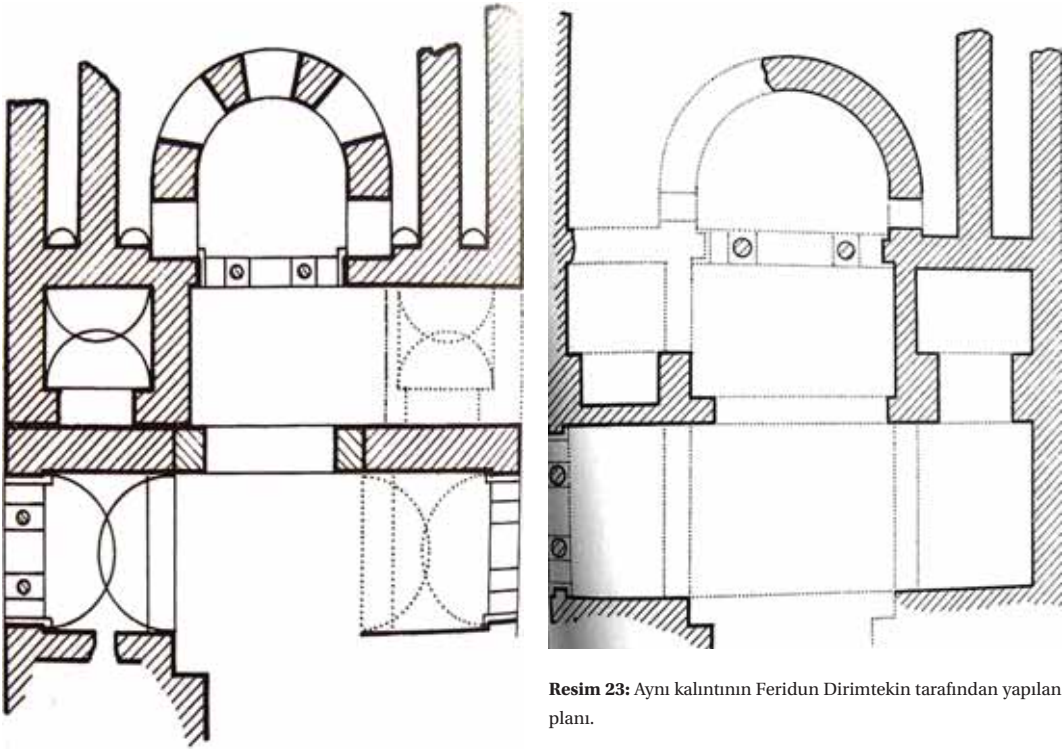
14- Nagalon Burnu: Stauros'u çevreleyen buruna verilen isim.

15- Blabe Kayası, Kız Kulesi: Bu adacık aslında iki kayadan oluşmaktaydı. Bizans Dönemi'ndeki "Arkla" (Αρκλα= "Küçük Kale") günümüzde "Kız Kulesi" olarak bilinmektedir. Üsküdar'da Bizans devrinden kalan Antik Propontis/Marmara Denizi'ndeki ve Boğaz girişine yakın en önemli eserlerden birisi olan Kızkulesi aslında "Damalis" ve "Bous" olarak bilinen, bugünkü Salacak'ın bulunduğu bölgede Boğaz'dan geçen gemileri kontrol etmek için yaptırılmıştır. Hatta ünlü Sarayburnu'na Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (İ.S. 1143-1180) tarafından bir zincir çektilme rivayeti de Kızkulesi'ne bağlanmaktadır. Kızkulesi'ndeki ilk belirgin kule İ.S. 1150'lerde yine İmparator I. Manuel Komnenos tarafından inşa ettirilmiştir. Savunma kulesi olarak inşa ettirilen bu yapı bugün Üsküdar'ın sembolü halini almıştır.

16- Damalis Burnu, Salacak: "Bous" olarak da adlandırılan bugünkü Salacak Burnu. Dionysios Byzantios'un "Boğaziçi'nde Bir Gezinti" adlı eserinde Bous, yani Salacak Burnu şöyle tariflenmektedir: "Khrysopolis'ten sonra dalgalara açık, ileri doğru uzanan bir burun gelir. Birçok gemi ona doğru itilir, çünkü akıntılar "Bous" adlı buruna karşı aralarında yarışır. Orası, gemilerin Avrupa tarafına geçişi için stadyumlardaki yarış

Resim 21:
19. yüzyılda
Beylerbeyi'ni
tasvirleyen bir
gravür.

Resim 23: Aynı kalıntının Feridun Dirimtekin tarafından yapılan planı.

Resim 22: Beylerbeyi'ndeki Bizans kilise kalıntısının Karl Lehmann-Hartleben tarafından çizilen planı.

başlama noktaları gibi bir yerdir. Bu burunda beyaz taştan bir sütun ve sütunun dibinde bir boğa heykeli vardır. Atina'lı komutan Khares, burada hastalanıp ölen cariyesi Boi-dion'u buraya gömdü.. "Damalis" ismi Salacak için özellikle Geç Bizans Dönemi'nde kullanılmıştır.

Dipnotlar

- 1 Geoffroi de Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, İstanbul, İletişim Yayınları 2001, 136. Kitabın Fransızca orijinalinde Üsküdar bahsi şöyle geçer: “Un palais qui était à l'empereur Alexis et qui était appelé l'Escutaire”.
- 2 Zosimos altı kitap halinde “Ἰστορία Νέα”, yani “Yeni Tarih”te bu olaydan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. 1576 yılında Basel’da basılan Latince nüshasının ardından bu kitap birçok dile çevrilmiştir.
- 3 Kurt Bittel, Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy (İstanbul), *Istanbuler Mitteilungen* 19, 1969/1970, 1-19.
- 4 Mehmet Özdoğan, Pendik. A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region, şurada: R. M. Boehmer/H. Hauptmann (yya.), *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien: Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz, Philip von Zabern 1983, 401-411.
- 5 Bu konuda bk. Nezih Başgelen, İstanbul’da Marmaray-Metro Kurtarma Kazılarının Kent Arkeolojine Katkıları, İstanbul, Arkeoloji Sanat Yayınları 2013. Bu kazılardan önce Nezih Fıratlı’nın bölgede yaptığı bazı çalışmalar olmuştur: Nezih Fıratlı, Üsküdar-Şile Yolunda Ömerli Tümülüsleri, *Türk Arkeoloji Dergisi* 8/2, 1958, 66-76.
- 6 Bu konuda bk. Şehrazat Karagöz, Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya Çıkarılan On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıl Yapısı, şurada: Ayla Ödekan/Engin Akyürek/Nevra Necipoğlu (yya.), *On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim: Bildiriler. 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 25-28 Haziran 2007*, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı 2010, 413-423.
- 7 George Thomas Kurian, *The Encyclopedia of Christian Literature*, Scarecrow Press 2010, s. 454.
- 8 Michael Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian – Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford, Oxford University Press 1988, s. 129.
- 9 Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, s. 54.; Zafer Karaca, *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 502.